

Müzeyyen Ezel Ünal, *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*

İletişim Yayınları, 2023 (2. Baskı). 332 sayfa. ISBN: 9789750534942

HÜSEYİN SERT*

Türkiye’de bir meslek ve kurum olarak diplomasiyi konu edinen araştırmaların sayısı son yıllarda sınırlı da olsa görünür bir artış kaydetti. Bu “utangaç” ivmeyle birlikte Türkiye’nin diplomasi tarihinin ağırlık noktası bir olaylar manzumesinin aktarımından insan ve insan eliyle oluşup zaman içinde şekillenen kurum ya da ilişkilerin analizine kayıyor.

Müzeyyen Ezel Ünal’ın da doktora araştırması temel alınarak yayınlanan *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme* başlıklı kitabı Türkiye’de diplomasi tarihi çalışmalarında değişen yaklaşımın yeni ve önemli örneklerinden birisi olma özelliğini taşıyor. Kitapta Ünal “diplomasiyi sosyal bir pratik, diplomatik aktörleri de kurumlar, normlar, ağlar ve pratikler içinde hareket eden” profesyoneller olarak değerlendiriyor (16). Diplomatları uluslararası – aslında aynı zamanda çoğu durumda kurum içi – müzakerelerde itiraz etmeksizin talimatları uygulayan birer teknisyen olarak görmek yerine, “kültürel uzaklık ve yakınlıklar, arkadaşlıklar ya da husumetler, üst makamlarla pazarlıklar, alınan riskler, çelişkili durumlarla baş etme gibi” pek çok faktör sebebiyle bu devlet elitlerinin çok boyutlu bir analizi hak ettiğinin altını çiziyor (17).

Erken Cumhuriyet dönemi Türk Dışişleri bürokrasisini odağına alan kitap bu dönemin diplomatlarının kolektif biyografisini içeren bir prosopografi olma iddiasını taşıyor. Prosopografik bir metne oranla kısıtlı sayıda nicel veri içeriyor olsa da Ünal bu araştırmasıyla sözü edilen dönemde Türk diplomatlarının nasıl bir yapı içerisinde hangi görevi, nasıl bir arka plandan gelerek, ne tür güdülerle yürüttüklerini becerikli bir şekilde ortaya koyuyor.

Kitabın odaklandığı dönemin erken Cumhuriyet Hariciyesi olması iki yönüyle anlamlı görülmelidir. Her şeyden önce bu dönemin Dışişleri bürokrasisi bir yandan da geç Osmanlı bürokrasisidir. Ünal’ın çalışması da Cumhuriyet dönemi Dışişleri bürokrasisinin, Osmanlı Hariciyesinin kadro, yapı ve politikalarından ne ölçüde yararlandığını, bunları ne ölçüde devraldıklarını ve devralmayı reddettiklerini tartışırken sahip oldukları güdülerini anlamak gibi değerli bir yaklaşıma olanak tanıyor.

* Bağımsız Araştırmacı, huseyinsrt@gmail.com

Diğer yandan erken Cumhuriyet Hariciyesi – aynı dönemdeki benzerleriyle uyumlu bir şekilde – dış politika kararlarında bir faillik atfedilmeyen, güçlü liderliğin tayin ettiği politikaları itaatkâr bir şekilde uygulamanın ötesine geçmeyen bir yapı olarak değerlendirilir. Kitap, bir yandan bu genel kabulü doğrulayan gerçeklikleri, diğer yandan buna istisna teşkil eden koşulları da berraklaştırması açısından değer taşıyor.

Ünal'ın araştırması Türkiye'de diplomasi araştırmalarındaki bir kısır döngüyü kırma ya da en azından hafifletme becerisiyle öne çıkıyor. Çok uzun bir süre boyunca – aslında halen geçerli de olacak şekilde – diplomasi tarihi üzerine çalışan araştırmacılar Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden yararlanamadı. Herhangi bir yasal düzenlemeyle tanımlanmış resmi bir engel olmasa da uygulamadaki ciddi kısıtlamalar bir diplomasi tarihçisi için hazine sayılabilecek bir kaynak havuzuna erişimi imkânsız kıldı. Son yıllarda arşivin ülkeler dosyasındaki muayyen belgelerin erişime açılması ise, bu alanda çalışanlar tarafından yetersiz bulundu. Açık erişimli belgelere “suya sabuna dokunmayan” konularla sınırlı kaldığı iddia edildi. Birçok açıdan haklı sayılabilecek olsa da bu yaklaşımın kolaycılığa kaçan bir yönü de bulunuyor. Bu bağlamda Ünal'ın çalışması, Dışişleri Bakanlığı'nın halihazırda çevrimiçi ortamda erişime açılmış olan belgelerinin de bir akademik araştırmaya kaynak sağlama kapasitesini ortaya koyuyor (20). Birincil kaynaklar yönünden kitabın çok özgün bir diğer katkısı ise, erken Cumhuriyet döneminin önde gelen alaylı büyükelçilerinden Hüsrev Gerede'nin karısı Lamia Gerede'nin arşivini dolaşıma sokmuş olmasıdır. (21).

Kitabın temel kısıtlılığı ise sadece büyükelçiler odaklı bir tartışmayı içermesidir (18). Dönemi itibarıyla sadece büyükelçilere odaklı bir çalışma sayısal olarak kabul edilebilir bir örneklem teşkil etse de bir bürokratik aygıtın sosyal karakterini inceleme hedefiyle yola çıkmış bir çalışma için büyükelçilerle yetinmek bir eksiklik. Zira bir mesleğin niteliğini tartışırken sadece temsilin değil günlük pratiklerin de – kaynakların izin verdiği ölçüde – ayrıntılı ele alınması gerekir.

Giriş ve sonuç bölümü haricinde dört bölümden oluşan kitap 306 sayfa içerisinde kompakt bir anlatım sunuyor. Bir doktora tezi esas alınarak hazırlanmış çoğu araştırmada görüldüğü üzere birinci bölüm uluslararası ilişkilerin bir alt disiplini ve bir meslek olarak diplomasiyi değerlendirmeyi amaçlayan bir teorik tartışmayı içeriyor. Bu bölüm, Batı akademisinde son yıllarda artan bir şekilde ortaya çıkan, diplomasiyi bir sosyal pratik olarak gören yaklaşımın ilhamıyla inşa ediliyor. Ne var ki buradaki anlatının kitabın genelindeki tartışmalarla uyumlu ya da en azından bunlara ışık tutacak bir kuramsal içerik sunmadığının altını çizmek gerekir.

Kitapta araştırmanın odağı ise üç bölümde toparlanıyor. “Erken Cumhuriyet Döneminde Diplomasi ve Diplomatlar” başlıklı ikinci bölüm “yapı” olarak niteleyebileceğimiz, Cumhuriyet'in ilk kuşak diplomatlarının öğretici bir tasvirini sunuyor. Burada itiraz edilebilecek husus Osmanlı diplomasisinin üç yüzyıllık bir gecikmeyle ortaya çıktığı iddiasıdır (68). Bir kurum olarak Osmanlı diplomasisi – bünyesindeki eksik, hatta ilkel yönleri rağmen – Avrupalı muadilleriyle neredeyse benzer yıllarda kuruldu. Başka bir tahayyülün ürünü olsa da bugün artık kurumsal bir Osmanlı diplomasisinin 16. yüzyılın başlarına kadar uzanan izlerini sürmek mümkündür.

Erken Cumhuriyet döneminin diplomatlarının taşıması gereken öncelikli nitelik, kitapta da belirtildiği üzere “Millî Mücadeleye destek veriyor olmaları” idi (70). Bunun ya-

nında atamalar sırasında bazen Ankara Hükümeti'nin beklentileri bazen de kabul eden ülkenin nitelikleri sebebiyle başka nüanslar da devreye girebiliyordu. Meslekten bir diplomat olmadığı halde TBMM'nin açtığı ilk mümessillik olan Bakü'ye atanan Memduh Şevket (Esental) Bey Azerbaycan'daki sosyalist yönetimin "avamdan birisini" talep etmesi üzerine atanmıştı (76). Sıklıkla başvurulan bir yöntem ise Ankara'da istenmeyen kişilerin bir dış temsilcilığe atanma yoluyla uzaklaştırılmasıydı. Cumhuriyet Hariciyesinin başat büyükelçi atama kalıplarından birisi olan bu "sürgün yoluyla taltiflerin" Ünal tarafından ayrıntılı bir şekilde sunulduğunu görebiliyoruz.

Yine de atamaların tümüyle belirli durumsallıkların bir sonucu olduğunu düşünmemek gerekir. Erken Cumhuriyet Hariciyesinde teşkilat yasanı oluşturma çalışmaları, uzun süreli görev yapan birer bakan ve bir kâtabi umumi (genel sekreter) vardı. Belki de o ana dek hiç olmadığı kadar tutarlı kurumsallaşma girişimleri söz konusuydu ancak Ünal'ın yerinde gözlemiyle – güçlü siyasi liderliğin tercihlerinin etkisiyle – "hukuki düzenlemeler ile keyfi kararların ... bir arada kullanılabilirdi", bir "yapı" söz konusuydu (137).

Dönemin diplomatlarının bir kısmı meslekten, bir kısmı asker kökenli ya da bir kısmı "zoraki" olsa da hepsi için temel eğitim alanı diploması cepheleriydi. Lozan'daki barış görüşmelerinden II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Cumhuriyet'in diplomatları mesleki becerilerini ikili ya da çok taraflı müzakereler yoluyla geliştirmişlerdi. Kitapta Lozan'dan başlayarak dönemin neredeyse tamamını karakterize eden bu müzakereler dizisinin Türk diplomatlarının zihin dünyasını ya da mesleki ilkelerini belirleme kapasitesinin ayrıntılı bir şekilde verildiğini de not etmek gerekir (90–96).

İkinci bölüm boyunca Ünal'ın başarısı, bu dönemin büyükelçilerinin hikayelerini, büyük çoğunluğunun uzun süreler görev yaptığı ülkelerin Türkiye ile ilişkilerinin de ayrıntılı bir tahlilini içerecek şekilde sunabilmesidir. Böylece, asker kökenli Kemalettin Sami ya da Hüsrev Gerede'nin diplomatlığını Almanya'yla olan ilişkiler ya da meslekten diplomat olan Ahmet Muhtar, Mehmet Münir ya da Mehmet Enis Bey'in kariyerlerini sırasıyla ABD ve Yunanistan'la ilişkilerin seyri üzerinden okuma imkanına erişiyoruz.

"Büyükelçiler: Kolektif Bir Biyografi" başlıklı Üçüncü bölümde anlatılanların kitabın murat ettiğiyle en çok örtüşen içerik olduğunu söylemek mümkündür. Burada gerçekten hemen hemen bütün yönleriyle dönemin büyükelçilerinin nitelikli bir prosopografisi sunuluyor. Bölüm boyunca erken Cumhuriyet Hariciye "kadrosunun" sosyal arka planı ve bu arka plan bağlamında kurmuş oldukları ağlar, İmparatorluk mirasının Cumhuriyet'e geçişi, meslekten diplomat olmayıp dönemin karakterinin bir sonucu olarak bu mesleğe yönelmiş/yönlendirilmiş olanlar ve bir meslek olarak diplomasinin her zaman öncelikli tartışmalarından sefireler olgusu ustalıkla inceleniyor.

Erken Cumhuriyet elitinin diplomaside sadece kararlarını alırken değil, atama yaparken de başvurduğu pragmatizm Ünal tarafından yerinde örneklerle resmediliyor. Her dönemin netameli bölgesi Balkanlar'da müttefik ararken kökenleri buradan olan Ali Haydar Aktay ya da Enis Akaygen gibi isimlerin Belgrad ya da Atina'da tercih edildiğinin belirtilmesi, kitapta sıklıkla yer alan öğretici, genel tabloyu açıklayan anekdotlardan birisidir (145). Yine Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin belki de en önemli düşünsel duraklardan birisi olan "müdâfaa-i hukuk" nosyonunun hukuk mektebi mezunu diplomatlara yönelimi açıklarken kullanımı, yazarın yerinde tespitlerinden birisidir (151). Cumhuriyet tarihinin belki de en zor günlerinde, II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan

Türkiye işgal korkusu yaşarken Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin karısı Lamia Hanım'ın Türkiye'ye saldırılmayacağını öğrenip Ankara'ya rapor etmesi de sefireler konusunun diplomasi araştırmalarında şimdiye dek olduğu gibi periferide kalmayı hak etmediğini ortaya koyuyor (204).

Erken Cumhuriyet Hariciyesi'nin burada kullandığım tabirle "işleyişini" inceleyen dördüncü bölüm ise "Vazifesi Başındaki Büyükelçi" başlığını taşıyor. Ünal burada, genç Cumhuriyet'in büyükelçilerinin aldıkları görevlere, görevlerinin ya da doğrudan meslektaşlarına ilişkin deneyimlerinin birer sonucu olan gözlemlerine ve savaşta dünyada savaş dışında kalmış bir ülkenin diplomatları olarak izlenimlerine yer veriyor. Bu bölümün diplomasi araştırmaları literatürüyle bağlantısını kuran argümanı ise, yazarın lider odaklı erken Cumhuriyet diplomasisinde büyükelçileri "sadece emirlere itaat eden birer memur gibi hareket ettiğinin düşünülmesine" olan itirazıdır (211). Tartışma boyunca da Berlin, Tahran, Sofya ya da Budapeşte gibi başkentlerde görev yapan büyükelçilerin gözlem ya da girişimleriyle merkezi hükümet politikalarına etki edebilme becerileri sunuluyor.

Araştırmanın literatüre belki içeriğinden de öte katkısı olan Türk Diplomatik Arşivleri'nin kullanımı kitabın dördüncü bölümünde karşımıza çıkıyor (215–226). Bu bölümde yer verilen belgeler yoluyla Türk büyükelçilerinin iki savaş arası dönemde görev yaptıkları ülkeyle olan ilişkilerini, bu bağlamda kendilerine biçtikleri rolleri ve diğer yandan da yeni rejimin mevcut veya potansiyel muhaliflerini nasıl izlediklerini öğrenebiliyoruz. Gerçekten de bireysel inisiyatif ya da manevra alanı *Eski Diplomasi* koşullarına göre sınırlanmış olan iki savaş arası diplomatlarının temel görevlerinden birisi bu türden *monitoring* faaliyetleriydi.

Kitabın tutarlı bir şekilde ve yerinde örneklerle açıkladığı hususlardan birisi de tam buradan hareketle karşımıza çıkıyor. Diplomasi yoluyla – diğer bütün sosyal pratiklerde olduğu gibi – hükümet, organizasyon ve hatta bireyler ne oldukları kadar ne olmadıklarını da tanımlama gayreti içerisinde olur. Dönemin Türk büyükelçileri de siyasi elitin bakış açılarını ziyadesiyle sahiplenmiş kişilerdi. Bundan dolayı da Ünal'ın tespitiyle Cumhuriyet Hariciyesi "milli bir kimlik üzerine kurgulanmıştı" (236). Kendilerine ilişkin tanımlamaları, neyin karşısında konumlandıklarını da belirliyordu. Bundan dolayı Sofya gibi Osmanlı Devleti'nin eski sınırları içerisinde yer alan merkezlerde görev yaptıklarında Cumhuriyet reformları veya cumhuriyet fikrinin savunulmasında kişisel inisiyatifler alabiliyorlardı (226). Benzer bir dürtüyle Türkiye'nin Doğusuyla olan ilişkilerinde püriten bir Batıcılığın bayraktarlığını üstlenebiliyorlardı. Bu bölümde Ünal'ın Türk büyükelçilerinin sadece görevleri ya da temsil ettikleri ülkenin dış siyasetine ilişkin görüşlerini değil, entelektüel angajmanlarını da doyurucu bir şekilde tasvir ettiğini teslim etmek gerekir.

Kitabın temel başarılarından birisi Türkiye tarihi araştırmalarındaki kadim devamlılık/kopuş tartışmasına Hariciye örneği üzerinden doyurucu bir yanıt verebilmesidir. Ünal, Cumhuriyet dönemi Dışişleri bürokrasisinin Osmanlı Devleti'nin son kuşak diplomatlarını büyük ölçüde istihdam ettiğini isabetli bir şekilde vurguluyor (299). Genç Cumhuriyet'in yönetici elitinin "kendisini temsil için kimlere başvurduğunun" tahlilini iyi bir sınıflandırmayla açıklayıcı biçimde sunan yazarın, kitabın sonunda dilediği üzere bu benimsediği yaklaşımla Türkiye'de diplomasi tarihi çalışmalarına değerli bir katkı sunduğunu ifade etmek mümkündür.